

Prof. dr. sc. Vladimir Đuro Degan

François Rigaux:
Guerres et interventions dans le Sud-est européen,
/Ratovi i intervencije u Jugoistočnoj Europi/
Editions A. Pedone
 Paris 2004, 317 stranica.

Migracije ljudi s različitim intenzitetom stalan su pratilac povijesti čovječanstva. Multietničnost i multireligioznost, kakve stoljećima postoje u Bosni i Hercegovini, sve su više obilježje većine država Zapadne Europe, a da o zemljama obiju Amerika i ne govorimo.

U osnovi dvije skupine ljudi imaju odnos prema tome stanju. Jedni se zatvaraju u svoju vjersku ili nacionalnu skupinu koja, u pravilu, seže izvan granica njihove uže domovine. Inovjerci za njih nisu ljudi, ili ih oni makar ne smatraju sebi ravnima. Oni inače mogu imati puna usta priča o suživotu i o ljudskim pravima za svakoga ili, kako se to u nas nekoć govorilo, o "bratstvu-jedinstvu".

Multinacionalno stanje, s povremenim nesporazumima i sukobima koji iz njega mogu proizići, ljudima iz druge skupine stalan su izazov. Oni sami sebi postavljaju mnoštvo pitanja za koje traže odgovore. U tu svrhu šire vlastite horizonte i uče strane jezike. Za razliku od onih iz prve skupine, mnogi od njih sazrijevaju u istinske intelektualce.

U tome kontekstu uvijek su zanimljiva promišljanja na ove naše krajeve stranih neovisnih intelektualaca koji su uložili istinski trud da dublje proniknu u ovu našu stvarnost u njezinu historijskom razvitku.

U gornju drugu skupinu, bez sumnje, spada François Rigaux, ugledni belgijski znanstvenik međunarodnoga prava. Rođen prije osamdeset godina, profesor je emeritus Katoličkoga sveučilišta u Louvainu, član je Kraljevske akademije u Belgiji, i uz pisca ovih redova član je Instituta za međunarodno pravo. Među drugim funkcijama koje je u životu obnašao bila je između 1996. i 2001. ona suca Ustavnoga suda Federacije Bosne i Hercegovine. Otuda njegovo posebno zanimanje za ove krajeve, i kako sam ističe, njegova ljubav prema narodima bivše Jugoslavije.

U 2004. godini objavio je značajnu knjigu: *Guerres et interventions dans le Sud-est européen*. Stranci koji se ovim krajevima bave na ozbiljan i produbljen način ne podliježu stereotipima i povijesnim predrasudama koje mi nesvjesno upijamo još u srednjoj školi i u obitelji. Ako su savjesni, oni prikupljaju mnoštvo zanimljivih podataka koji na našim prostorima mogu biti malo poznati ili nepoznati.

Ovome su belgijskom piscu odvratni stereotipi o "Balkanu". On odbacuje taj naziv, kako u naslovu tako i u tekstu svoje knjige. Na Zapadu ga je prvi usvojio njemački geo-

graf August Zeum u 1808. pod imenom "Balkanskoga poluotoka", a preuzeo ga je engleski putopisac Robert Walsh u 1827. godini.

Rigauxu je draži izraz "poluotok Jugoistočne Europe" kojega je u 19. stoljeću predložio Johan Georg von Hahn. Uz pogrdno značenje toga naziva koje se vezuje uz Balkanske ratove iz 1912-1912, uz sarajevski atentat 28. juna 1914, i uz sukobe na ovim prostorima koncem prošloga stoljeća, Rigaux ističe i važan geografski razlog. U geografskom smislu Balkan ne obuhvaća otoke Istočnoga Sredozemlja. Dakle, ako Trst uzmemo kao najsjeverniju luku na zapadnoj obali toga poluotoka, a ušće Dunava na njegovoj istočnoj obali, dvojbeno je čak je li Peloponez s Atenom i Spartom dio Balkana, makar nakon prokopavanja Korinskoga kanala u 1893. Ali sigurno je da u Balkan ne spadaju Krf s drugim Jonskim otocima, Kreta kao kolijevka minojske civilizacije, brojni egejski otoci s Rodosom, te Cipar.

Rigaux ni ne pokušava zacrtati granice "civilizacija" na geografskoj karti, a to bi po našem mišljenju bilo i uzaludno. Ukoliko se "civilizacije" poklapaju s glavnim religijama, u Bosni i Hercegovini i Albaniji živi manje više izmiješano katoličko, pravoslavno i muslimansko stanovništvo. Po starim građevinama Boka Kotorska i Budva odaju pripadnost Zapadu, ali su nakon propasti Mletačke Republike u 1797. katolici tamo postupno postali manjina. Slično je s grčkim otokom Krfom, koga Turci nisu nikada osvojili. Tako ovaj pisac sav taj prostor uzima kao cjelinu, ali izbjegava ga nazivati balkanskim imenom.

On se, međutim, u svojoj knjizi ne ograničuje na Jugoistočnu Europu u geografskom značenju. Njemu je taj prostor samo povod za brojna pitanja koja si sam postavlja i za kojima traži odgovore. U vremenu se on šeta od antičke grčke mitologije do naših dana, a kao prostor uzima negdašnje Osmansko Carstvo na trima kontinentima, pa i dalje. Kao protutežu uzima politiku europskih velesila i Sjedinjenih Država (od njihova nastanka) prema tome Carstvu, i općenito prema Istoku. Malo je prostora na ovom našem planetu koje François Rigaux u svojoj knjizi u nekom kontekstu nije dotakao. Taj široki vremenski i prostorni horizont valja uzeti kao prednost toga pothvata.

Da bi objasnio, da se modernim rječnikom izrazimo, "ideološka opravdanja", za osvajanja poduzimana od zapadnoga svijeta na Istoku i kasnije u Americi i drugdje, pisac počinje svoju knjigu sa značajnom poglavljem: "Od doktrine pravednoga rata do zabrane pribjegavanja sili". Tako on izlaže učenja brojnih pisaca o pravednom ratu, a napose se zadržava na onima sv. Augustina, sv. Tome Akvinskoga, Francisca de Vitorie, te Huga Grotiusa. Pri tome Rigaux ne preuzima od drugih pisaca sintetske opise tih doktrina s njihovim nepreciznostima, nego odaje da je svaku od njih temeljito proučio, uz izlaganje citata u latinskom originalu. Pri tome ide i dalje. On razmatra primjenu tih doktrina na određene povijesne situacije, poput osvajanja Svete zemlje (za kršćane) u križarskim ratovima između 11. i 13. stoljeća. Posebno se osvrće na Četvrtu križarsku vojnu kada su križari za račun Mlečana u 1202. godini osvojili i opljačkali kršćanski Zadar, a u 1204. osvojili su Konstantinopol i tamo su ustanovili efemerno Latinsko Carstvo.

U tome dijelu François Rigaux se iskazao vrsnim poznavateljem zapadne filozofije, kršćanske teologije, povijesnih zbivanja, i naravno međunarodnoga prava. U vremenu u kojem živimo takvi su mislioci postali sasvim rijetki.

Pisac dokazuje svoju erudiciju i u drugim dijelovima te svoje vrijedne knjige, na druge teme koje si je sam zadao. Ovaj prikaz nam ne dopušta citirati njezine druge zani-

mljive navode. Za međunarodne pravnike zanimljiva je pravna osnova koju su zapadni osvajači ustanovljavali u prisvojenim krajevima. Bilo da su se pozivali na "otkriće" ili na osvojenje, za njih je osvojena zemlja u trenutku prisvajanja bila *terra nullius* s kojom su navodno imali pravo raspolagati i tamo naseljavati bijele doseljenike. Ugovore koje su sklapali s lokalnim poglavicama smatrali su s gledišta međunarodnoga prava bezvrijednima, koje su potom slobodno mijenjali i dokidali, navodno temeljem unutarnjega prava. U Sjedinjenim Državama Indijancima nije priznavano pravo na državljanstvo, pa ni nikakva ljudska prava inače zajamčena Ustavom. U 19. stoljeću njihovim nasilnim preseljavanjem u neplodne krajeve bili su stvarno izloženi genocidu.

*

Najzanimljiviji aspekt ove knjige je odnos "Balkana" i "Europe". Prema mišljenju pisca, u tome pogledu postoji sinkronija i dijakronija. Europa čini cjelinu i njezin se jugoistočni dio ne može separirati. Stoga se u globalnom i sinkroničnom kontekstu ta zona mora razmatrati kao dio europske cjeline.

Ali se ni dijakronija ne smije zanemariti. Osmansko se Carstvo nije pokazalo vječnim. Ono je imalo razdoblja sjajne ekspanzije i potom postupne degradacije. Pisac ističe neke prednosti toga Carstva dok je trajalo, u odnosu na ostatak Europe. Židovi nisu nikad bili žrtve pogroma i antisemitskoga nasilja od strane osmanske vlasti. Naprotiv, to Carstvo nije nikada prestalo biti pribežište u koje su se sklanjali sefardski Židovi prognani iz Španjolske i Portugala, potom Aškenazi koji su bježali pred ruskim carističkim pogromima, ali također Mađari i Poljaci koji su se kompromitirali u ustancima u 19. stoljeću.

Sultan se uvijek pozivao na tradiciju muslimanskoga gostoprimstva kada je odbijao da te osobe izruči austrijskim i ruskim vlastima. U tome je uživao diplomatsku podršku Francuske i Britanije. U okviru drugoga poglavlja on bilježi, između ostaloga, zanimljive zapise zapadnih putopisaca o Osmanskom Carstvu i njegovoj stvarnosti između 17. i 19. stoljeća.

Naravno, u drugim dijelovima te knjige navode se primjeri koji su odudarali od te prakse, npr. odnos prema sultanovim kršćanskim podanicima. A genocid nad Armencima dogodio se pri raspadu toga Carstva.

Ova je knjiga napose iscrpna u opisu odnosa pojedinih europskih velesila prema Osmanskom Carstvu. Pisac si je dao truda potanko analizirati tekstove mnogobrojnih ugovora s tim Carstvom, a napose kapitulacije glede zaštite sultanovih kršćanskih podanika, u čemu su se nadmetale Francuska, Austrija i Rusija.

Iako na prvi pogled ne bi spadala u tu oblast, napose je zanimljiva analiza svih ugovora Pruske, Rusije i Austrije o podjeli Poljske koncem 18. stoljeća te kasnije. Taj cinizam kršćanskih velesila prema jednoj kršćanskoj državi koju su uništile ukazuje na to što su one namjeravale učiniti s Osmanskim Carstvom, što im do Atatürkovih reformi ipak nije uspjelo.

Sredinom 19. stoljeća europske velesile svele su aspiracije podanika Osmanskoga Carstva na ono što su nazivale "Istočnim pitanjem". Drugo važno pitanje europske diplomacije bilo je "pitanje tjesnaca" (Bospora i Dardanela). Britanija i Francuska su neprestano suzbijale aspiracije Rusije da ovlada tim tjesnacima da bi dobila izlaz na Sredo-

zemlje, ali i da osvoji sam Carigrad. Nasuprot njima, Austrija i Rusija stalno su ratovale, pojedinačno ili u savezu, u želji da osvoje turske posjede u Europi. Pisac bilježi da je u 18. i 19. stoljeću Rusija poduzimala nekih dvanaestak agresivnih ratova protiv Turske koji su kulminirali pod caricom Katarinom II. Ali se Rusija nije nikada (sve do početka 20. stoljeća) zaokupljala položajem slavenskih i pravoslavnih naroda pod Turcima u Europi. Pisac primjećuje da nakon što je ona u 1783. osvojila Krim, moskovski "Treći Rim" stekao je podanike koji nisu bili ni Slaveni, ni pravoslavci. Ali su carevi tada više poštivali njihovu islamsku religiju, od one katoličkih Poljaka i Litvanaca, ili reformističkoga učenja drugih Balta i Finaca. Valja uzgred dodati da je ipak Staljin u 1944. deportirao krimске Tatare u Sibir.

U Krimskom ratu 1854-1855. uloge su se privremeno promijenile. Britanija, Francuska i Sardinija ratovale su zajedno s Turskom protiv Rusije, dok su Austrija i Pruska ostale po strani. Ali su i one bile pozvane na Parisku mirovnu konferenciju u 1856. na kojoj je Turska bila formalno i u stvarnosti samo privremeno primljena u Europski koncert.

Dakle, europske velesile (Britanija, Francuska, Rusija, Austrija, Njemačka i Italija) činile su ono što su nazivale Europskim koncertom. Iz njega su bile isključene male države i narodi, čak kad su njihovi interesi bili neposredno u pitanju. Pravilo djelovanja toga koncerta bila je jednoglasnost pri odlučivanju. Njihovo sporazumijevanje bilo je olakšano time što su njihovi akteri mogli slobodno mijenjati stavove. Podjela tih šest velesila koncem 19. i početkom 20. stoljeća na Trojni savez i Trojnu antantu dovela je do krutosti u pozicijama koja je bila jedan od uzroka izbijanja Prvoga svjetskog rata. Tako su se tada Rusija i već oslabjela Austrougarska našle u suprotnim taborama.

Inače u osnovi politike velesila bila je ravnoteža snaga i "politika kompenzacija". Kad god je neki od aktera stekao neku prednost, drugi su zahtijevali kompenzacije. Ostale su zabilježene riječi carice Katarine II, da onaj tko ništa ne dobije, gubi. Npr. talijansko-turski rat iz 1911, koji je završio talijanskim osvojenjem Libije i Dodekaneza, koincidirao je s protektoratom nad Marokom kojim je Francuska kompenzirala britansku premoć ostvarenu u Egiptu.

Gorčina Rusije zbog austrougarske jednostrane aneksije Bosne i Hercegovine u 1908. objašnjava se odsutnošću kompenzacija u njezinu korist. Ali je u svijesti cara Franje Josipa ta aneksija bila kompenzacija za gubitak Lombardije i Venecije još u 1866. Nakon sarajevskoga atentata u lipnju 1914. Rusija nije mogla po drugi put izdati Srbiju, i to je bio povod za izbijanje Prvoga svjetskog rata. Prema mišljenju pisca, da Austrougarska nije u 1908. jednostrano prekršila svoje obveze iz Berlinskoga ugovora iz 1878, Srbiju se moglo lako izolirati i taj bi se rat izbjegao.

Uzroke Prvoga svjetskog rata pisac nalazi u samom Berlinskom ugovoru koji nije razriješio uzroke krize u ustancima u Bosni i Hercegovini i Bugarskoj 1875-1878. Turska dominacija bila je zamijenjena austrougarskom okupacijom Bosne i Hercegovine, ali ne i njezinom aneksijom do koje je uz nove teškoće došlo u 1908. "Mala Bugarska" (u odnosu na onu sanstefansku) bila je umanjena područjem koje se još nije nazivalo Makedonijom, a koju su zahtijevale i Bugarska i Srbija. Kongres je bio indiferentan prema zločinima Bugara i Rusa počinjenima nad muslimanima u Trakiji. Povratak Makedonije pod osmansku vlast prouzrokovao je do 1912, ne sukobe s tom vlašću, nego između susjednih država (Drugi balkanski rat 1913).

Pisac je svjestan ignorancije i predrasuda europskih sila o ovom dijelu Europe. Njegovo dokumentarno izlaganje diplomatske povijesti u 18. i 19. stoljeću, uz oštru kritiku politike europskih velesila, dano je u njegovoj želji da se te predrasude prevladaju. Stoga se ova njegova kritička promišljanja i izlaganje povijesti čine važnima i za naše čitatelje. U svakom slučaju François Rigaux se, između svojih drugih kvaliteta, iskazao i vrsnim poznavateljem diplomatske povijesti.

*

Ipak, uz sve izrečene pohvale, čini se da ovaj pisac nije shvatio uzroke krvavih etničkih sukoba u bivšoj Jugoslaviji u najnovije doba, na koje se u stvari odnosi naslov njegove knjige. U povodu strašnih zločina počinjenih u Balkanskim ratovima 1912. i 1913. godine od srpske, bugarske i grčke vojske, ne samo nad Turcima i Albancima nego i nad kršćanima napose u Makedoniji, Carnegijeva je fondacija ustanovila komisiju najuglednijih neovisnih pravnih stručnjaka iz Austrougarske, Njemačke, Francuske, Britanije, Rusije i Sjedinjenih Država. Ta je komisija ustanovljavala na terenu teška kršenja Ženevskih konvencija iz 1907. Njezino je izvješće bilo objavljeno u julu 1914, kada je u danima izbijanja Prvoga svjetskog rata izgubilo na aktualnosti. Ono je ponovno bilo objavljeno u 1993. s predgovorom uglednoga američkog diplomata Georgea F. Kennana. Iz opisa tih zločina protivničkih strana nad civilima i razoružanim borcima proizlazi da se na Balkanu stoljećima ne događa ništa novo.

U tu se sliku uklapaju i masovni zločini počinjeni u Nezavisnoj Državi Hrvatskoj. Ali je pisac propustio da naglasi da taj autentični fašistički režim s rasnim zakonima nije plod tradicije Balkana (ili "Jugoistočne Europe"). Rasistička teorija potječe od Francuza Josepha Gobineaua (1816-1882) i naturaliziranog Nijemca engleskog porijekla Hustona Stewarda Chamberlaina (1895-1927), koju su u tu svoju satelitsku tvorevinu uvezli njemački nacisti.

Ali valja priznati da načini okrutnih smaknuća bespomoćnih uznika u sabirnim logorima nisu bili industrijski, nego tipično balkanski (nož, malj i sl.). Upravo zbog te strašne činjenice taj je režim uspio pobiti daleko manje Srba od brojke između petsto i sedamsto tisuća koju Rigaux nekritično preuzima očito iz srpskih nacionalističkih izvora. Prema procjenama Žerjavića i Kočovića, na području čitave Jugoslavije, uključujući Srbiju, stradalo je od svih režima oko 530.000 Srba, od kojih u NDH oko 307.000. Ali su i te realne brojke po sebi strašne.

Rigaux je neskriveni pristaša njemačkog romantičarskoga pisca Johana Gottfrieda Herdera (1744-1803). Herder je smatrao da se svaki narod odlikuje od drugih u vjerovanju u svoju posebnu narav, u kulturnoj, jezičnoj, pa i vjerskoj originalnosti (*Volksgeist*). Odras toga učenja bila je tzv. historijska škola njemačkoga pravника Friedricha von Savignya (1779-1861). Na njezinim zasadama Baltazar Bogišić po nalogu knjaza Nikole I. sačinio je sjajan tekst Opštega imovinskog zakonika Crne Gore iz 1888.

Herderovim se učenjem dade objasniti nastanak njemačke i talijanske nacije prije njihova ujedinjenja, ali i nastanak češke, poljske, mađarske, grčke i srpske nacije pod stranim vladarima, sve tijekom 19. stoljeća.

Prirodno bi bilo da je u isto to vrijeme na jezičnim sličnostima nastala jedinstvena jugoslavenska nacija, te u novije doba makar ona bosanska, i to bez obzira na vjerske ra-

zlike stanovništva. Naime, vjerske razlike Nijemaca (ali i Albanaca) nisu bile prepreka njihovu nacionalnom ujedinjenju.

Stoga među svim istaknutim osobama iz ovih krajeva Rigaux pokazuje najviše simpatija prema đakovačkom biskupu Josipu Jurju Strossmayeru. On je uvijek ustajao protiv netolerancije, a zalagao se za zbližavanje Hrvata i Srba, iako nije dirao u vjerski dualizam katolika i pravoslavaca.

Držeći se Herderove ideje *Volksgeist* Rigaux sa žaljenjem bilježi da su Srbi odbacili Strossmayerov koncept jugoslavenstva, i prije toga ilirizma, a da su u Hrvatima gledali samo šizmatičke Srbe. Ali valja priznati da su i Srbi i Slovenci imali savršeno pravo odbaciti i ilirsku i jugoslavensku ideju. Ono na što Srbi nisu nikada imali pravo jest da svoju srpsku nacionalnu ideju (i onu jugoslavensku iz doba Šestosiječanjske diktature iz 1929), nameću svakome tko ju odbacuje.

Rigaux na dva mjesta ističe da su slavenski narodi Jugoistočne Europe od Herdera prihvatili ideju naroda. To nije sasvim točno. Tu ideju nemoguće je na ovim prostorima uzeti kao obrazac nastanka nacija, ali se ona može *a posteriori* uzeti u obzir pri tumačenju kasnijih događaja.

Istina je da je Vuk Karadžić bio poklonik Herdera, ali je do svoje smrti on u Srbiji bio odbacivan i lažno optuživan da je potajno prešao na katoličanstvo. Njegove jezične reforme u Srbiji bile su prihvaćene kasnije, uključujući njegov lingvistički obrazac prema kojemu su svi štokavci na Balkanu navodno Srbi, dok je Hrvate reducirao na malobrojnije kajkavce i čakavce. Rezultat toga je bio da su se ustaški emigranti iz Kraljevine Jugoslavije najvećim dijelom regrutirali među štokavcima, jer je njihova nacionalna pripadnost najviše bila osporavana.

Srbi, dakle, nisu uspjeli nadmašiti vjerske okvire, ali su se nakon Drugoga svjetskog rata od njih bili odvojili Makedonci s posebnim jezikom, pa u najnovije vrijeme čak i Crnogorci. Vjerovanje ekstremnih srpskih nacionalista da su muslimani otpadnici od srpstva koji su izdali svoju naciju i prihvatili religiju osvajača, stravično je u tome što oni smatraju da su obračuni s njihovim potomcima stvar samih Srba, a ne međunarodne zajednice.

Rigaux nije shvatio da je srpska nacionalna pravoslavna crkva još u 19. stoljeću postupno i bez otpora asimilirala sve svoje vjernike u Srbe, poput brojnih Vlaha, Cincara, Grka, Armenaca i drugih. Takvo je stanje u Bosni i Hercegovini postojalo već u 1878. godini. Ali su se toj ideji s pravom oduprli kršćani nepravoslavci i većina muslimana.

Katoličanstvo i islam su univerzalističke religije. Uz značajnu iznimku biskupa Strossmayera i nekih domoljubnih svećenika kojih je uvijek bilo, katolička hijerarhija u Austrougarskoj monarhiji bila je ponajprije lojalna vladajućoj dinastiji. Uz izuzetak malobrojnih intelektualaca katoličke i islamske vjeroispovijedi, mase seljaka katolika Bosne i Hercegovine stekle su hrvatsku nacionalnu svijest tek između dva svjetska rata kao pripadnici Hrvatske seljačke stranke Stjepana Radića. Prije toga oni i nisu bili politički narod. U isto to vrijeme u Dalmaciji i Dubrovniku gube se među intelektualcima tzv. Srbokatolici.

Nakon početnoga razdoblja lutanja u socijalističkoj Jugoslaviji, komunističkoj vlasti nije bilo preostalo drugo nego priznati postojanje muslimanske (danas bošnjačke) nacije. To je opredjeljenje goleme većine toga svijeta u koje se ni srpski ni hrvatski vođe, a ni strani intelektualci, nemaju pravo miješati.

Čini se, dakle, pogrešnim uzrok krvavih sukoba tražiti u tome što se nije ostvarila

zamisao prema Herderu o stvaranju jedinstvene jugoslavenske nacije, ili u novije doba one bosanske. Vjerska podijeljenost nije sama po sebi uzrok sukoba na Balkanu, pa čak ni činjenica što su u mješovitim krajevima Srbi pod utjecajem njihove Crkve stekli nacionalnu svijest prije drugih.

Uzrok tih sukoba i tih strašnih zločina u širokim razmjerima je sasvim isti kao i u Njemačkoj u doba nacizma i Hitlerova pokušaja stvaranja Velikoga Njemačkog Reicha na račun država u Istočnoj Europi. Uzrok, dakle, leži u osvajanju tuđih teritorija i u pokušaju da se pripadnici drugih zajednica prisilno asimiliraju, ili da se provede njihovo "etničko čišćenje" (tj. "humano preseljenje"), a u najgoroj varijanti poput Srebrenice genocid nad njima.

Rigaux, dakle, izbjegava naziv "Balkan", ali se nije odupro iskušenju da neke pojave u "Jugoistočnoj Europi" generalizira. Njih treba jasno razlučiti i kao takve pojedinačno osuđivati. On se ne priklanja ni mišljenjima Badinterove Arbitražne komisije, ali zaključuje bez ponude rješenja, da su Bosna i Hercegovina i Kosovo danas podčinjeni režimu koji je u suprotnosti s pravom narodâ na samoodređenje.

Realnije se zalagati za ostvarenje nekih prirodnih i iznadustavnih prava svih etničkih skupina (većinske i manjinskih) u svakoj teritorijalnoj državi. To su pravo na opstanak svake od njih; pravo svakoga pojedinca i svih skupina na jednakopravnost; pravo svih skupina da njihovi predstavnici sudjeluju u političkom odlučivanju napose kada se radi o njihovu položaju; pravo na jezik i pismo u privatnoj i javnoj upotrebi; te pravo na škole i druge kulturne institucije na vlastitom jeziku. Što se više u praksi budu ostvarila sva ta prirodna prava, zavojevači sa strane imat će manje izgleda nacionalne i vjerske razlike iskoristiti u svoje mračne ciljeve.

Ali činjenica što je u mlađim generacijama naših znanstvenika sve manje onih koji tečno čitaju na francuskom jeziku opravdava da se ova vrijedna knjiga u nas prevede. Njezine dobre strane, koje smo nastojali prikazati, prevladavaju nad nekim njezinim manjkavostima o kojima je ovdje također bilo riječi.